

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒՄՆ ԸՍՏ ՍՈՎՈՐՈՒԹԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԺԱՄԿՈՉՅԱՆ

Հասարակությունն իրավական նորմեր է ձևավորում մարդկանց խաղաղ համակեցությունը և համատեղ գործունեությունն ապահովելու համար: Պատմականորեն այդ նորմերը համապատասխանում են հասարակության տեսակին և արտահայտում են տվյալ հասարակարգում անհատների ու խմբերի հարաբերությունները: Հասարակության կազմը, չափերը, ներքին կառույցը և այլ հասարակությունների հետ արտաքին կապերի տեսակները ժամանակի մեջ փոփոխվում են և պայմանավորում են այդ փոխհարաբերությունների նորմերի փոփոխությունները: Նախնական ձևի մեջ իրավական նորմերն անձի և հանրության միջև այն հարաբերություններն են, երբ հասարակությունն իրականացնում է անձի ապահովությունը և որոշակի սահմաններում գործելու ազատությունը¹:

Իրավական նորմերն ունեն պահպանողական բնույթ, քանի որ կապված են մարդկային հոգեբանության ամենանախնական հիմքերի՝ բնազդների հետ: Ինքնապահպանման և սերնդի պահպանման բնազդներն ստիպում են մարդկանց որոշակի ժամանակաշրջանում երկարատև պահպանել ընդունված վարքի ձևերը, քանի որ դրանց խախտումն սպառնում է ապահով կյանքի ընթացքին: Բանավոր փոխանցվող ավանդույթի դեպքում մի քանի սերնդի ընթացքում որևէ նորմի ընդունման դրդապատճառը և նպատակը մոռացվում են, և նորմերը պահպանվում են սովորույթի ձևով, ներառյալ նորմերը խախտողների համար նախատեսված տույժերն ու պատիժները: «Անորոշ» (իրականում՝ մոռացված) աղբյուրից եկող կանոններն ինքնաբերաբար ստանում են սրբազանության կարգավիճակ, դրանց ծագումը կամ չի քննարկվում (հասարակ համակեցության կանոնների դեպքում), կամ վերագրվում է աստվածային ակունքներին (մարդկային խմբի գոյատևման համար առավել անհրաժեշտ կանոնների դեպքում): Կրոնական և քաղաքական-գաղափարախոսական պատկերացումների ընթացքը դրանց մի մասն ամրապնդում կամ չեզոքացնում է: Այստեղից հետևում է, որ առավել հին և նախնական են հասարակության մեջ

¹ Спенсер Г. Происхождение нравственности, СПб., 1914, с. 149-167, Бурдые П. Социология социального пространства, СПб., 2007, с. 19.

այն կանոնները, որոնք ապահովում են գոյատևումը և վերարտադրությունը, այսինքն՝ նրանք, որոնք վերաբերում են ընտանիքին, սննդին և բնակության տեղանքի բարիքների օգտագործմանը: Կախված տվյալ էթնոսի նախնական կացութաձևից (առաջին հերթին՝ քոչվոր կամ նստակյաց) և սնունդ հայթայթելու հնարներից (որսորդություն, հավաքչություն, անասնապահություն, երկրագործություն)՝ ձևավորվում են ինքնապաշտպանության, փոխօգնության, սննդի բաժանման, կանանց փոխանակության (ամուսնություն), տարածքների բաժանման և դիֆերենցված օգտագործման և այլ պայման-կանոններ, որոնք երկար պահպանվում են «պապերի» հեղինակության ինքնցիայով և ի վերջո ընկնում են սովորության իրավունքի հիմքում: Հատկապես նստակյաց կենսաձևի դեպքում, երբ որոշ տարածքների (օրինակ՝ ջրային ռեսուրսների, անտառի, արոտավայրերի) համատեղ օգտագործումն անխուսափելի է կամ բխում է հասարակության կարիքներից, և երբ փոխօգնությունը (համատեղ ինքնապաշտպանությունը, որսը կամ թալանի նպատակով հրոսակային հարձակումը, ցանքսը, բերքահավաքը) պարտադիր պայման է հանրության գոյատևման համար, պայման-կանոնները համախմբում են հասարակությանը և դարձնում մեկ գործող օրգանիզմ²: Հետևաբար, այդ օրգանիզմի կենսագործունեության խախտումներն ընկալվում են ոչ միայն որպես հանցագործություններ (այսօրվա տեսակետից հանցագործությունն արխակ հասարակության մեջ կարող է լինել կենսաձևի բաղադրատարր), այլև որպես աստվածային կարգի խախտում: Այս դեպքում գործում է հանրույթի ինքնապահպանման մեխանիզմը՝ ինքնազտումն օտար տարրերից, ինչը ժամանակակից տեսանկյունից կարող է ընկալվել որպես վայրենաբարոյություն կամ դաժանություն: Իհարկե, այսպիսի հասարակություն-օրգանիզմի ինքնամփոփությունը և օտարների ու որևէ նոր տարրի հանդեպ զգուշավոր կամ թշնամական վերաբերմունքը նույնպես նորմ է:

Եթե այդպիսի հասարակության մեջ հայտնվում է նոր մարդկային խումբ, ապա այն պետք է գտնի իր համապատասխան տեղը գործող օրգանիզմում՝ ժամանակի ընթացքում ներգրավվելով ընդհանուր կենսագործունեության ընթացքի մեջ՝ ստանալով ընդհանուր սեփականության իր բաժինը: Եթե բնական կամ բռնի ճանապարհներով երկու այդպիսի հասարակություն-օրգանիզմներն ապրում են կողք կողքի և կազմում են նոր միավորում, ձևավորվում են նոր որակի պայման-կանոններ, որոնք կարգավորում են նաև եր-

² Спенсер Г. Синтетическая философия, Киев, 1997, с. 287.

կու խմբերի փոխհարաբերությունները³: Այս դեպքում կարող են գոյություն ունենալ որոշակի տարբերություններ խմբերի ներքին կանոնների միջև, որոնց հանդեպ ընդհանուր կանոնները կազմում են մետականոնի (բաղադրյալ կանոնի, գերկանոնի) նոր մակարդակ: Սովորաբար, երկու խմբերից մեկը դիտվում է որպես ավելի բարձրակարգ, մյուսը՝ ստորակարգ:

Այսպիսի հասարակություններ դեռ այսօր էլ կարելի է ուսումնասիրել ինչպես ժողովուրդների միգրացիաների և տեղացիների հետ միևնույն փոքր բնակավայրում բնակվելու պատմական իրադրությունների մեջ, այնպես էլ երկու կամ ավելի բնակավայրերի միավորումների միջոցով քաղաքների առաջացման դեպքում: Սակայն հասարակական կայացման այսպիսի ընթացքի տարրեր առաջանում են բոլոր այն դեպքերում, երբ տարբեր մշակույթների, հետևաբար՝ նաև սովորության տարբեր իրավանորմերի կրողներ մշտապես կամ ժամանակավորապես բնակվում են համատեղ և կամ բաժանում են միևնույն տարածքը: Ժամանակի ընթացքում այս բոլոր համակարգերի ներսում ձևավորվում են ազգակցական, դրացիական, համայնական, հայրենակցական և այլ հարաբերությունների անգիր կանոններ:

Այսպիսով, սովորության օրենքը.

ա. մշտառկա է և բխում է բնագոյից, ուրեմն և ունի մարդկային խմբի տարերային կազմակերպման բնույթ,

բ. վերաբերում է գլխավորապես ինքնապաշտպանությանը և վերարտադրությանը՝ սննդին, ընտանիքին և տարածքին,

գ. պահպանողական է և ժամանակի ընթացքում սրբացվում է,

դ. որոշակիորեն հակադրում է անձին և հանրությանը՝ հանրության միանշանակ և անդրդվելի առավելությամբ:

Իրավունքի ու օրենքի ակունքը հին հայոց մեջ ևս եղել է սովորության իրավունքը: Հայերը ևս մինչև քրիստոնեության ընդունումն ընտանիքի, համայնքի ու պետության շատ հարցերում կառավարվել են սովորության իրավունքի նորմերով:

Այդ նորմերի զգալի մասը պահպանվել է մինչև հայոց ազգագրական նյութերի գրառման շրջանը (19-րդ դ. վերջ - 20-րդ դ. սկիզբ): Այսպես, Զանգե-

³ Հմմ. շերենտե ժողովրդի ներքին բաժանումը և ամուսնական կարգերը. **Леви-Строс К.** Структурная антропология, М., 2001, с. 126-130.

զուրում հարսն իր *պապրոնին*⁴ սկեսրայրին, նույնիսկ իր հորը տեսնելուն պես երեխային գրկից վայր էր դնում, կարծես երեխան իրենը չէր: Պատահել էր, որ կամրջի վրա հորը կամ պատրոնին պատահելով՝ մայրը երեխային ձեռքից իջեցրել է, գետնին դրել և մի կողմ կանգնել, երեխայի հայրն էլ իր հոր՝ տուն մտնելը տեսնելուն պես դադարում էր երեխային ծնկան վրա նստեցրած խաղացնել և անմիջապես իջեցնում էր նրան, կարծես թե իրենը չէր⁴: Այսինքն՝ թե՛ կինը և թե՛ տղամարդն *ամոթ* էին համարում և խուսափում էին իրենց կապի ցուցադրումից, որի հետևանքն ու կոնկրետ ապացույցն է ծնված երեխան: Այդ ամոթը բխում էր այն պատկերացումից, որով մեղք էր համարվում սեռական մերձեցումն առհասարակ, և նորապսակներն առագաստից հետո, որպես մեղք գործածներ, քառասուն օր պղծված էին նկատվում: Ավելի խորքային հիմքում այդպիսի արգելքներն ուղղված են մի կողմից՝ երեխայի կյանքին սպառնացող կիսաառասպելական վտանգներից պաշտպանելուն, մյուս կողմից՝ ընտանիքի հորը՝ փաստորեն տոհմի հարատևության խորհրդանիշ նահապետին՝ իբրև սրբազան օբյեկտ հարգելուն: Այդ նույն մտայնությամբ պիտի բացատրել, որ որսորդը որսի գնալու և քահանան պատարագ կատարելու նախորդ գիշերը պիտի հրաժարված լինեին սեռական մերձեցումից: Նույն մտայնության հետքերն են պահպանվել այն սովորության մեջ, որ տղամարդն իր կնոջը, կինն իր ամուսնուն ուրիշի ներկայությամբ խոսելիս չէր կոչում «իմ կինը» կամ «իմ ամուսինը»: Տղամարդն իր կնոջ մասին ասում էր՝ «մեր հարսը», «Թումիի աղջիկը», «Գիքիի քուրը» և այլն: Կնոջը, մանավանդ ուրիշների ներկայությամբ, դիմում էին «Ա՛յ Թումիի ախչիկ», «ա՛յ կնիկ»⁵: Կինն էլ ամուսնու մասին խոսելիս, սկեսրոջը դիմելիս ասում էր՝ «տղէտ», տալոջը՝ «ախպէրըտ», տեգերակնոջը՝ «տէգրըտ», իր ծնողներին՝ «փէսէտ», ուրիշներին՝ «մէր հայրը» կամ «Առաքէլի ապէրը», իրեն՝ ամուսնուն պարզորեն «է՛յ» կամ «ա՛յ, հայ»: Ամոթը, որով ավանդաբար հիմնավորվում է ուրիշների ներկայությամբ խոսելիս միմյանց հատուկ անուններ տալուց խուսափելը, բացատրվում է տղամարդու և կնոջ միջև ամուսնական կապի օրինական-հաստատված լինելով հանդերձ՝ մեղսակցության հարաբերություն համարելով, երեխան էլ՝ իբրև թե այդ մեղքի կոնկրետ ապացույց⁶: Միմյանց անունները տալու արգելքը շարունակվում էր մինչև խոր ծերություն, երբ նման «մեղսակցությունը» կորցնում էր իր արդիա-

⁴ Լիսիցյան Ս., Զանգեզուրի հայերը, Երևան, 1969, էջ 218:

⁵ Նույն տեղում, էջ 219:

⁶ Նույն տեղում, էջ 220:

կանությունը, և վարքի կանոնը՝ ամոթի միևնույն հիմնավորումով, պահպանվում էր որպես համընդհանուր սովորույթ՝ օրինակելի դառնալով կրտսեր սերունդների համար: Ընտանեկան մի շարք սովորույթներ այսպես անեղծ էին մնում անգամ, երբ դրանց նախնական բովանդակությունն իսպառ մոռացվում էր, երբ ամոթը որպես համապարփակ հիմնավորում կամ պատիժ (կոնկրետ պատիժը հասարակության բաց պախարակությունն է) տեղ չէր թողնում կասկածի կամ բացատրության որոնման համար, մինչդեռ իրականում այդ սովորույթները, իրենց «անխախտ օրենքի» կարգավիճակով հանդերձ, բխում են արխայիկ հասարակության կրոնական պատկերացումներից: Ինչպես տարիների ընթացքում իր արդիականությունը կորցրած ամուսինների «մեղսակցությունը», այնպես էլ դարերի ընթացքում իմաստը կորցրած զանազան ոգիների, չարքերի հանդեպ զգուշավոր վերաբերմունքը, մոր՝ որպես գերագույն մայրաստվածության մարմնավորման պաշտամունքը շարունակում են գործել քարացած սովորության իրավունքի մեջ՝ մեծապես պայմանավորելով հայ ժողովրդի ծիսական և առօրյա վարքը:

Գրեթե բոլոր բնակավայրերում «տոհմ», «գերդաստան», «ընտանիք» բառերն արտահայտվում էին օջախ, տուն, ծուխ բառերով: Ընտանիքի միասնության գաղափարը շաղկապված էր ընդհանուր տան և ընդհանուր կրակի հետ: Իր հերթին այդ օջախի հետ գործ ունի կերակուր պատրաստողը՝ կինը: Հետևաբար, օջախ-տոհմի բազմաթիվ սովորույթներ պետք է ծագած լինեն մայրիշխանության (մատրիարխատի) ժամանակաշրջանից: Այսպես, զանգեզուրցու ընտանիքում մայրիշխանության փուլից պահպանված բնորոշ սովորություններից է մոր նախաձեռնությունը՝ տղայի համար հարս ընտրելու: Դիմումն ուղղված էր աղջկա մորը, որը խորհրդակցում էր նախ և առաջ իր եղբոր հետ, համաձայնություն տալուց հետո ապագա զոքանչն էր փեսացուի հովանավորը: Եկեղեցական կարգը կատարելուց հետո հարսանեկան խնջույքը տեղի էր ունենում աղջկա տանը: Ըստ աշխատանքի սեռային բաժանման՝ խստորեն սահմանազծված էր, որ ամբողջ ներտնային տնտեսությունը կանանց գործն է, իսկ արտաքինը կամ դրսինը՝ տղամարդկանց⁸: Այս օրենքը ևս ըստ երևույթին բխում է մայրական օջախի սրբազանությունից, որտեղ տղա-

⁷ **Լալայեան Ե.**, Զանգեզուր, ԱՀ, գ. Դ, Թիֆլիս, 1898, N 2, էջ 67:

⁸ Ուշագրավ է, որ հաստատվող նոր սոցիալիստական կենցաղն սկզբնական ժամանակներում հանդիպել է տարեց կանանց խիստ դիմադրությանը, քանի որ նրանք փորձում էին պահպանել տանից կնոջ դուրս չգալու և հողամշակման ու անասնապահության հետ կապված աշխատանքներին չմասնակցելու հին կանոնը:

մարդը «դրսից եկողն» է, ուրեմն և որոշակիորեն օտար, դրսի վտանգները ներս բերող, այսու և պետք է, օրինակ, լվանալ նրա ոտքերը սրբազան տաճար-տուն մտնելուց առաջ: Այստեղ էլ, ընտանիքի ներսում և հատկապես թոնրատանը, որտեղ հաց էր պատրաստվում, առանձնապես շեշտվում էր կնոջ առաջնակարգ դերը:

Տղամարդիկ և կանայք առանձին էին ճաշում, կանայք՝ տղամարդկանցից հետո: Թե՛ խնջույքների ժամանակ, թե՛ ամենօրյա հացկերույթին միայն տան տարեց մեծ կնոջն էր երբեմն թույլ տրվում տղամարդկանց հետ հացի նստել: Երեխաների կրթությունը հենց սկզբից նպատակ էր դնում աշխատանքի հենց այդպիսի սեռային բաշխումը: Ըստ ավանդական կարգի՝ աղբյուրից կժով ջուր բերելը կնոջ, հատկապես տան իգական սեռի փոքրի, այն է՝ փոքր հարսի կամ տան հասունացած աղջկա պարտականությունն էր: Մյուս կողմից, տավար, ոչխար, նույնիսկ հավ մորթելը կնոջ համար անթույլատրելի էր, նա չէր մասնակցում նաև որսի, ձկնորսության, առհասարակ ազատված էր այն ամենից, ինչ որ կապված էր կենդանուն մահ պատճառելու հետ, որովհետև կինը կոչված է կյանք տվող լինելու:

Տղամարդու միջամտելը տան ներքին կարգադրություններին համարվում էր տղամարդուն անվայել, ստորացուցիչ, ամոթալի: Կնոջ վրա ձեռք բարձրացնելը նույնպես տղամարդուն չսազող, անվայել բան էր ճանաչվում: Երբեմն բարկացած տղամարդը դիմում էր հայիոյանքի, սակայն ընդհանուր առմամբ կնոջ ներկայությամբ հայիոյելն ամոթ էր համարվում:

Փոխարենը տղամարդուն էր պատկանում առաջնակարգ դերը հասարակական կյանքում: Նույնիսկ այրի կինն ամուսնու մահից հետո անձամբ չէր մասնակցում հասարակական ժողովներին: Նրա փոխարեն, որպես նրա շահերի պաշտպան, հանդես էին գալիս խնամակալն ու հոգաբարձուն: Ոչ միայն հարսանեկան երթի ժամանակ նորահարսը գնում էր նորափեսայի հետևից, այլև արդեն մի քանի երեխաների մայր դարձած կինը թե՛ փողոցով գնալիս և թե՛ որևէ տուն հյուր մտնելիս պետք է գնար իր ամուսնու հետևից, դրանով շեշտվում էր տղամարդու և կնոջ դիրքի տարբերությունը հասարակության մեջ:

Բացի սեռային բաժանումից, ընտանեկան կյանքում խստությամբ պահպանվում էր աշխատանքի հասակային բաժանումը: Դարերի ընթացքում ձևավորվել էր կարգ. յուրաքանչյուր հասակային խումբ ուներ իր պարտականությունները: Տղամարդկանց գլուխը, ղեկավարը տան մեջ համարվում էր տան

ավագը⁹, որը կամ պապն էր, իսկ նրա մահից հետո՝ նրա ավագ եղբայրը, կամ հոր և հորեղբայրների բացակայության ժամանակ՝ եղբայրներից ավագը: Նրա ներկայությամբ ոչ միայն հարսները չէին կարող նստել, այլև կրտսեր բոլոր տղամարդիկ, որոնք պետք է տեղերից վեր կենային նրա տուն մտնելուն պես և կարող էին նստել միայն նրա կարգադրությամբ: Միայն պապի ավագ եղբայրը, եթե ինքն էլ արդեն հասակավոր էր, նստած էր մնում նահապետի մտնելու րոպեին: Տան գլխավորն էր, որ երեկոյան հացից հետո մանրամասնորեն մշակում էր հաջորդ օրվա աշխատանքների ծրագիրը և կատարում էր դրանց հերթական բաշխումը: Նա էր, որ օրվա վերջում լսում էր հաշվետվություն՝ ով ինչպես է կատարել իրեն հանձնարարված պարտականությունը, եթե աշխատանքը նրա աչքի առաջ կատարված չէր եղել: Նա էր լսում և տանտիկնոջ պահանջները, թե դոսից ինչ պետք է բերվի տուն, ցորենը ջրաղաց տարվի, փայտը բերվի, գնումներ կատարվեն և այլն: Եթե կանանց միջև վեճերի դադարեցումը տանտիկնոջ գործն էր, ապա տղամարդկանց միջև առաջ եկած դժգոհությունները քննում էր տան մեծ տղամարդը:

Այս հիերարխիան նկատվում է հատկապես կապված երկրագործական աշխատանքների հետ: Կրտսերները լինում էին հոտաղներ, տավարաձններ: Հայտնի էր, թե ո՛վ է գույանի մաճը ղեկավարողը, ո՛վ՝ այս կամ այն զույգ եզներին քշողը: Սերմնացանը միշտ լինում էր տան գլխավորը:

Գերդաստանում կանանց խմբի գլխավորը տատն էր, նրա մահվան դեպքում՝ պապից հետո հաջորդությամբ՝ ավագ եղբոր կինը, այնուհետև՝ ավագ որդու կինը կամ մեծ հարսը: Եթե պապը մեռնում էր տատից առաջ, տատը մնում էր իր դերում, իսկ պապի իրավասությունն անցնում էր ավագ որդուն: Երկրորդ տեղը կանանց մեջ պատկանում էր ավագ հարսին, որին տատը դեռևս կենդանության օրոք պատրաստում էր իր հաջորդը լինելու, մանավանդ որ նա մշտապես իր օգնականն էր լինում հաց թխելու և կերակուր եփելու ժամանակ:

Ըստ ավագության կարգի՝ աշխատանքի բաժանումը կանանց միջև վերաբերում էր առաջին հերթին սննդին, ինչպես տղամարդկանց միջև՝ երկրագործությանը: Կանանց միջև աշխատանքի բաշխումը դարերի ընթացքում այն

⁹ Հայկական գերդաստանի մեջ ավագը մեծ իշխանություն էր վայելում, կաշկանդված չէր կարևոր դեպքերում գերդաստանի մյուս անդամների հետ խորհրդակցելու պարտականությամբ, ինչպես հարավսլավոնական «գադրուգայի» մեջ էր, ոչ էլ նրանց առջև հաշվետու էր, կամ երբեմն հենց նրանց հավանությամբ էր ընտրվում, այլ թե գերդաստանի ավագներից ընդունակ անդամներից:

աստիճանի որոշակի էր սահմանված, որ սկեսուրը մեծ դժվարություններով էր այդ կարգը խախտում: Կերակուր բաժանելը տան ավագ կնոջ մենաշնորհն էր: Մեծ շերեփը նրա ձեռքին էր լինում: Տատի և ավագ հարսի արտոնություններն էին մածուն մերելը և ճախարակ մանելը: Երկրորդ հարսի պարտականությունն էր այլուր մաղելը, խմոր հունցելը, հաց բաց անելը, երրորդին՝ տունն ավելելը, սեղան պատրաստելը, կերակուր մատուցելը, ամանները հավաքելը և լվանալը, երեկոյան տղամարդկանց ուղբերը լվանալը, նրանց լվացվելու ժամանակ ձեռքերին ջուր լցնելը և երեսսրբիչ պահելը, հանդի աշխատավորներին կերակուր տանելը: Եթե տան մեջ լինում էր մի հարս ևս, այս պարտականությունների մի մասն անցնում էր նրան¹⁰:

Համակարգված էր նույնիսկ քնելու նախապատրաստությունը: Շորերը հանում էր նախ տան մեծը: Փոքր հարսն օգնում էր շորերը հանել և տրեխներն արձակել, որից հետո հանվում էր ավագ եղբայրը, ավագ որդին և այսպես հերթով բոլոր տղամարդիկ: Ապա կարգը գալիս էր կանանց: Նախ պառկում էր սկեսուրը, որին հանվելիս օգնում էր կրկին ամենակրտսեր հարսը: Փոքր հարսը հանգցնում էր ճրագը և անաղմուկ պառկում ամուսնու կողքին:

Ընտանեկան ավանդական նորմերից էր նաև հարսների չխոսկանությունը, այսինքն՝ խոսքային ուղղակի հաղորդակցության արգելքը որոշակի սեռատարիքային խմբերի ներկայացուցիչների միջև: Հարսները «հարսնություն էին անում», այսինքն՝ չէին խոսում սկեսրայրի և մեծ տագրերի հետ երբեմն մինչև մահ, սկեսուրի հետ՝ առնվազն 10 տարի, բացի առաջին հարսից, որը նրա անձնափոխանորդն էր համարվում և հարսնություն էր անում մինչև երկրորդ հարսին տուն բերելը: Չէր խոսում փոքր տագրերի և տալերի հետ՝ կես տարուց մինչև չորս տարի: Երբ հարկ էր լինում խոսելու, դիմում էին դիմախաղին, ժեստերի լեզվին¹¹ կամ մանկահասակ տալի միջնորդությամբ և կամ անուղղակի խոսքին՝ ցածր, բայց պարզ լսելի ձայնով իրենց ասելիքն ուղղում էին փոքր երեխաներին, որոնք երբեմն դեռ թոթովել անգամ չէին կարողանում: Բայց

¹⁰ Լիսիցյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 221-222:

¹¹ Հարսնության միջոցին խոսողը բառերի մեծ մասը փոխարինում էր շարժումներով. այսպիսով ժեստերի լեզուն պահպանվում էր զանգեզուրցի կանանց մեջ շատ երկար ժամանակ իր ծավալուն վիճակով: Ազգագրական մյուս շրջաններում ևս գոյություն ուներ այդպիսի լեզու: «Կինետիկ» կամ «գծային», այսինքն՝ հիմնականում ձեռքերի ժեստերով լեզվին իր աշխատություններում անդրադարձել է դեռևս Ն. Մառը: Նա շեշտել է Կովկասի ժողովուրդների, մասնավորապես հայերի մեջ չխոսկան հարսների գործածած ձեռնալեզվի արխաիկությունը (տե՛ս Ման Ն., Ընտիր երկերի ժողովածու, Երևան, 1949, էջ 234-236):

հարսները խոսում էին միմյանց հետ սկեսորի կամ մեծ հարսի բացակայության ժամանակ, որովհետև բացի սկեսորից մեծ հարսի առաջ էլ հարսնություն էին անում¹²: *Չխոսկանության* սովորությունը տարածված էր հայաբնակ գրեթե բոլոր գավառներում:

Ավագության իրավունքը որոշ չափով պահպանում էր իր ուժը նաև ընտանիքի բաժանման միջոցին՝ գույքի բաշխման ժամանակ: Բաժանումը, այսինքն՝ մեկ խոշոր տան անդամներից փոքր օղակների (ընտանիքների) առանձնացումը, ընկալվում էր որպես դժբախտություն և ամոթալի էր նահապետի համար: Այդուհանդերձ հենց բաժանումն էր ակնառու ի ցույց դնում իրական իրավահարաբերությունները նահապետական գերդաստանի ներսում: Բաժանվում էին սովորաբար տան մեծի մահից հետո: Հնում եղբայրներից ոչ ոք իրավունք չուներ առանձնանալու ընտանիքի կազմից հոր և մոր կենդանության օրոք¹³: Բաժանվելու պահանջը մեծ մասամբ առաջ էր գալիս գերդաստանի անչափ աճելու դեպքերում: Բաժանվում էին նաև գերդաստանի առանձին ճյուղերի միջև ծագած անհամաձայնությունների հետևանքով, երբ տան ավագը չէր կարողանում իրականացնել կառավարումը: Պատահում էր, որ անջատվում էին նաև ընտանիքի այն անդամները, որոնք ունեին սեփական արդյունք դրսում կատարած իրենց աշխատանքներից և այդ եկամուտը չէին կամենում դնել տան մեծի տրամադրության տակ և բաժանել ընտանիքի այլ անդամների հետ: Բաժանումը տեղի էր ունենում գյուղի, համայնքի ավագի (տանուտերի) կամ նրա ներկայացուցչի և մերձավոր բարեկամների մասնակցությամբ: Առանձնացվում էին նախ և առաջ հարսների օժիտները, որոնք նրանց առանձնակի սեփականությունն էին համարվում, ապա տան աղջկա բաժինը, որն ապագայում պիտի տրվեր նրան որպես օժիտ, նույնպես և մոր բաժինը: Եթե եղբայրներից մեկն ու մեկն ամուսնացած չէր, առանձնացնում էին ազապության ավելորդ բաժինը (այստեղ՝ ազապիրըձօն), որն ամուսնացած եղբայրների հարսանիքներին արված ծախսերի միջինն էր կազմում: Մայրը մեծ մասամբ մնում էր կրտսեր որդու հետ՝ նրա անփորձ կնոջն օգնելու համար, սակայն ընտրություն ուներ ապրելու ավագ տղայի ընտանիքում՝ ավագ հարսի հետ տնտեսությունը վարելով: Սովորաբար առանձնացվում էր նաև ավագ եղբորը տրվող ավելորդ մասը, որը կոչվում էր *մեծահարկ*: Դա լինում էր

¹² **Լալայեան Ե.**, նշվ. աշխ., էջ 95:

¹³ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (այսուհետ՝ СМОМПК), вып. XIII, N 2-3, 1936, с. 7-38.

ապրանքից՝ անասունից կամ հողից մի հավելյալ մաս իր ավագության համար: Մնացած ամբողջ գույքը՝ տնային սարքավորումը, գործիքները, անասունը և հողը, բաժանվում էր հավասար՝ ըստ եղբայրների թվի: Հայրը, եթե կենդանի էր, իրավապես հավասարվում էր եղբայրներից մեկին: Երբ այդ հավասար բաժինները որոշվում էին, վերջնական բաշխումը կատարվում էր վիճակահանությամբ (այստեղ՝ «չօփ հանել»): *Չոփ* հանելու համար կանչում էին մի երեխայի, երբեմն քահանային:

Բաժանման էր ենթարկվում ամբողջ գույքը, բացի առանձին անդամների սեփականությունից: Ըստ սովորության ժառանգական իրավունքի՝ անձնական սեփականություն էին համարվում կանանց զարդերը և ընտանիքի արական սեռի անդամների գենքը: Բաժանվող բոլոր իրերից ժառանգների ընդհանուր օգտագործմանը մնում էր միայն ջրաղացը: Հայոց մեջ ուղղակի ժառանգ են համարվել արու զավակները, որոնք ժառանգում էին շարժական և անշարժ գույքը, ինչպես և հողաբաժինները: Աղջիկները, եթե եղբայրներ ունեին, հայրական գույքից ոչինչ չէին ստանում: Իսկ եթե մեծ գերդաստանում արու զավակներ չկային, ապա մահացած հոր գույքն անցնում էր կնոջն ու աղջիկներին, ընդ որում՝ մեռած սեփականատիրոջ իրավունքներից օգտվում էր նրա կինը:

Որդուն առանձնացնելիս հայրը պարտավոր էր տալ նրան անկողին, խոհանոցային պիտույք, անասունի մի մասը, ընդ որում՝ բաժինը, չափը որոշվում էին իր հայեցողությամբ՝ առանց որդու պահանջի կամ միջամտության: Հողաբաժիններից, գլխավորապես վարելահողից, հայրը պետք է բաժին հաներ բաժանվող որդուն այնքան, որքան նրան հասնում է հողի կամ հարկերի բաշխման համար ընդունված սովորույթի հիման վրա. հակառակ դեպքում հասարակությունը (համայնքի ինքնակառավարման մարմինը, խորհուրդը) իրավունք ունի իր հայեցողությամբ հոր հողերից կտրել և այդ կտորը տալ բաժանված որդուն: Եթե բաժանված որդին հոր կենդանության օրոք չէր ստացել անշարժ գույքի իր ամբողջ բաժինը, նա իրավունք ուներ այն ստանալու հոր մահից հետո, սակայն շարժական գույքից նա ոչինչ չէր ստանում: Վերջինը մնում էր եղբայրներին, որոնք ապրել են հոր հետ նրա կենդանության օրոք:

Եթե բաժանված եղբայրները կրկին միանում էին և մեկ տնտեսություն էին կազմում (մի բան, որ հաճախ էր պատահում), կամ եթե հորեղբոր որդիները որբանում էին, ապա երկրորդ անգամ բաժանվում էր միայն այն, ինչ-որ

ծեռք էին բերել միասին ապրելու ընթացքում¹⁴: Հայոց օջախն այսպիսով բաժան-բաժան էր լինում:

Ինչպես նշվեց, ընտանիքի, ազգակցության գաղափարներն արտահայտվում էին տան կրակատեղի-օջախի կատեգորիաներով: Երբ մեկը բաժանվում էր և իր համար առանձին տուն էր կառուցում, վերջինիս մեծն էր վառում նոր օջախի կրակը *հայրական տնից բերած կրակով*: Սրանով շեշտվում էր, որ թեև բաժանվել են, բայց օջախի ծիսական-խորհրդանշական ամբողջությունը պահպանվում է, արյունակցական, ազգակցական շաղկապը մնում է՝ համապատասխան պարտավորություններով հանդերձ: Այդ ամբողջությունը և միասնությունը դրսևորվում էին տակավին երկար ժամանակ նրանց տնտեսական և կենցաղային փոխհարաբերություններում, ծիսական վարքի, հատուկ իրադրությունների դեպքում կատարվող գործողություններում: Ի դեպ, եղբայրների մեջ ավագության կարգի վրա հիմնված հարգանքը չէր դադարում նաև բաժանվելուց հետո:

Տանտիրոջ մահից հետո ո՛չ կինը, ո՛չ էլ աղջիկները չէին գրկվում հողաբաժիններից, դրանցից աղջիկներն օգտվում էին մինչև ամուսնանալը, իսկ կինը՝ մինչև մահը կամ երկրորդ անգամ ամուսնանալը: Աղջիկների ամուսնության դեպքում նրանց հողաբաժիններն անցնում են նրանց ամուսիններին, եթե միայն նրանք նույն հասարակության անդամներ էին: Հակառակ դեպքում համայնքը նրանցից օտարում էր այդ հողը: Ասվածը վերաբերում էր միայն վարելահողերին, մինչդեռ այգիները, շենքերն անցնում էին նախկին տիրոջ դուստրերի ամուսիններին առանց որևէ սահմանափակման:

Եթե մահացած սեփականատերն ուղղակի ժառանգ չուներ, ապա հողաբաժինները (վարելահող, խոտհարք և այլն) համայնքն օտարում էր, իսկ մնացածը (այգիներ, ջրաղացներ, տնտեսական այլ կառույցներ) անցնում էր մերձավոր ազգականներին:

Զբաժանված եղբոր մահից հետո գույքի նրա բաժինը մնում էր կենդանի մնացած եղբոր տրամադրության տակ, որը պետք է հոգ տաներ մեռածի կնոջ և զավակների մասին: Եթե մահացած եղբորից հետո մնում էին արու զավակներ, նրանց բաժանման ժամանակ շարժական և անշարժ գույքը, նույնպես և հողաբաժինները կիսվում էին: Սակայն եթե մնացած էին լինում իգական սեռի զավակներ, ապա բաժանման ժամանակ նրանք ստանում էին շարժական գույքի և այգիների կեսը, իսկ հողաբաժիններն ամբողջությամբ անցնում էին

¹⁴ Լիսիցյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 224-225:

կենդանի մնացած եղբորը: Մեռած եղբոր կինը զավակներ չունենալու դեպքում վերադառնում էր հոր տուն՝ հետը տանելով միայն իր օժիտը:

Այն դեպքերում, երբ ընտանիքում ժառանգ չէր լինում, լրացվում էր որդեգրությամբ, որին օրինական ձև էր տրվում գյուղի համայնքի գիտությամբ: Մահացած մտերիմ ազգականների երեխաների մասին հոգ տանելը սովորության իրավունքի նորմերի տեսակետից բուն որդեգրություն չի համարվել, և այն վերաբերել է միայն որդեգրողի հետ ազգակցական կապ չունեցողներին: Որդեգրածն ստանում էր հարազատ զավակի բոլոր իրավունքները և կապվում էր ընտանիքի հետ նույն պարտականություններով: Նրան էին անցնում և մեռած սեփականատիրոջ հողաբաժինները, նույնիսկ եթե նա ծնունդով այդ հասարակության անդամ չէր: Որդեգրում էին ինչպես տղա, այնպես էլ աղջիկ երեխաներ: Երկու դեպքում էլ որդեգրածը չէր կարող ամուսնանալ ընտանիքի անդամի հետ, և նա հավասարվում էր ընտանիքի արյունակից ազգականներին:

Գոյություն ուներ ոչ արյունակից բարեկամների հետ ազգակցական կապեր ստեղծելու ևս մեկ ձև: Զանգեզուրում, օրինակ, դա երիտասարդների միջև «դադօ» կոչվող ինստիտուտն էր, երբ հասակակից երիտասարդները ծիսական միջոցներով դառնում էին եղբայրներ կամ քույրեր: Այդ միջոցով ավելի հաճախ հարազատանում էին աղջիկները: Փաստերը միանշանակ վկայում են, որ սովորության այս նորմը իր հովանավորության տակ էր վերցրել եկեղեցին, ճիշտ այնպես, ինչպես ամուսնություն-պսակադրությունը: Այն աղջիկները, որոնք կամենում էին «քուրանալ», նախ իրար «խօսչանէր» (նվերներ) էին ուղարկում և ապա Զատկին գնում էին եկեղեցի և զույգ-զույգ կանգնում էին սեղանի առջև՝ վառած մոմերը ձեռքներին, այնուհետև զույգ-զույգ մոտենում էին սուրբ սեղանին, Ավետարանը համբուրում, խաչհամբույր-զոհաբերություն մատուցում, քահանան էլ իր օրհնություններն էր տալիս: Այնուհետև այդ զույգերը քույրերից ավելի մտերիմ էին դառնում, միմյանց «դադօ» էին անվանում, փոխադարձաբար օգնում էին, միասին գնում էին ջրի, լողանալու, զբոսնելու, ուխտի և այլն: Մի քահանա կամենալով ցույց տալ, թե իր ժողովրդի համար ինչ մեծ աշխատանք է տարել, պարծենում էր. «Էհ, քանի - քանի՜ աղջիկ եմ ես էս վարագույրի առջև քուրացրել»¹⁵:

Տղաները նույնպես «ախպերանըմ» էին: Ե. Լալայանն անդրադառնում է կարսեցիների «ողջույն-աղբեր» դառնալու արարողությանը, երբ պատարագի

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 225:

պահին երիտասարդները երկու տարբեր խորանների դիմացից մոտենում էին սեղանին, ողջունում իրար, իսկ հետո դուրս էին գալիս եկեղեցու գավիթը, կտրում իրենց աջ ձեռքերի ճկույթները և ծծում միմյանց արյունը¹⁶: Որպես համեմատություն, սովորության իրավունքի հայտնի դրսևորում էր քրդերի մեջ տարածված, բայց և հայերին վերաբերող «քիրվայությունը»¹⁷, որն ավելի զորեղ կապ էր, քան արյունակից եղբայրությունը: Հայտնի են դեպքեր, երբ քիրվայի համար երիտասարդը հակառակվել է անգամ տոհմի նահապետին: «Քիրվայությունը» ոչ միայն ազգակցական, այլև առավել՝ ռազմական միություն էր, որի մեջ սովորական էր մեկը մյուսի համար սեփական կյանքը զոհաբերելը: Ի տարբերություն եղբայրանալու ծեսի, քիրվայությունը կրոնի տարբերության պատճառով չէր հաստատվում հայոց եկեղեցական արարողությամբ:

Ուշագրավ երևույթ էր հայոց մեջ, երբ «քուր ու ախպեր» էին դառնում աղջիկն ու տղան (ընդունված էր, օրինակ, Հին Բայազետից Նոր Բայազետ (Կամո) գաղթած հայերի մեջ): Աղջիկն ու տղան գալիս էին եկեղեցի և քահանայի առջև Ավետարանը համբուրում: Արդյունքում՝ ոչ ոք իրավունք չունեի որևէ սիրային կապ գտնելու նրանց փոխհարաբերությունների մեջ: Տղան եղբոր պես պաշտպանում էր աղջկան բոլոր դեպքերում, բայց և զրկվում էր նրա հետ ամուսնանալու իրավունքից: Նրանք ունեին փոխադարձ պարտավորություններ. ամեն բան իրար պիտի ասեին, ամեն աշխատանքի մեջ իրար օգնեին, ամեն ուրախություն և փորձանք իրար հետ բաժանեին¹⁸:

Ընդհուպ մինչև 20-րդ դ. սկիզբը լավ պահպանված սովորության օրենքները շատ մասնակի կիրառվում են նաև մեր օրերում, որոնք հայոց էթնիկական դիմագծի կարևորագույն բնութագրիչներն են:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հասարակությունը իրավանորմեր է ձևավորում մարդկանց խաղաղ համակեցությունն ապահովելու համար, որոնք դիմանում են դարերի փոթոթյանը և, փոփոխվելով ժողովրդի պատմական ճակատագրի և նրա կյանքի պայմանների հետ, դառնում են վարքի կանոնների համակարգեր, որոնք բնորոշվում են իբրև սովորության իրավունք: Սովորության իրավունքը գոյու-

¹⁶ **Լալայեան Ե.**, Ծիսական կարգերը հայոց մէջ, ԱՀ, գ. XXI, 1911, էջ 175:

¹⁷ **Հալաջյան Գ.**, Դերսիմի ազգագրական նյութեր, ՀԱԻ արխիվ, թղթ. № 59, 5բ, թ. 38-39:

¹⁸ **Լիսիցյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 225-226:

թյուն ունի միշտ, այն ելնում է ցեղի պահպանության բնագրից և կազմակերպում է մարդկանց հանրությունը՝ վերաբերելով պաշտպանության և վերարտադրության, սննդի, ընտանիքի ու տարածքի ոլորտներին: Այն պահպանողական է և ժամանակի ընթացքում սրբացվում է, հակադրում է անձը և հանրությո՜ւնը՝ վերջինի գերապատվությամբ: Տվյալ հետազոտության մեջ ներկայացված են սովորության իրավունքի նորմերը, որոնք գործել են հայոց մեջ մինչև եկեղեցական կանոնների ընդունումը և որոշ չափով գոյատևում են մինչև մեր օրերը:

Հայոց մեջ ընտանեկան նորմերը կապված են ազգակցական կապերի սկզբունքների, ավագության կարգի և տարբեր սեռի ու տարիքի մարդկանց միջև աշխատանքի բաժանման հետ: Պատիժների համակարգը, ինչպես վտարման կամ նույնիսկ սպանման, այնպես էլ հանրային պախարակության ձևով խստորեն պահպանվում էր և կապված էր այն դերի հետ, որն անհատը կատարում էր խոշոր ընտանեկան համակարգում: Անգիր օրենքի հանդեպ հանցագործության կանխարգելումն իրականացվում էր ամոթ և պատիվ հասկացությունների միջոցով, ընդ որում դրանք հաճախ վերաբերում էին սեռերի և տարիքային խմբերի միջև հարաբերություններին: Ընդամենը, կենցաղային որոշ գործառնությունների տաբուացումը որոշակի սեռի և տարիքի ներկայացուցիչների համար (օր., կանանց ձեռքով կենդանի մորթելու արգելքը, հաց թխելու պահին թոնրատանը տղամարդկանց ներկա գտնվելու արգելքը) և աշխատանքի ձևերի և գտնվելու վայրերի սահմանազծումը, դրանք որոշակի սեռատարիքային խմբի հետ կապելը (օր., ջուր բերելու պարտականությունը՝ երիտասարդ աղջիկների և հարսների պարտականությունը համարելը) ավտոմատ կերպով կարգավորում էր կենցաղը: Սովորության իրավունքը երբեմն թվում է չափազանց խիստ և անարդար՝ անհատականի հանդեպ հանրայինի գերիշխանության պատճառով, հետևաբար դրա փոփոխությունը հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ փոխվում է առանձին անհատի նշանակալիության մասին պատկերացումը, ինչը և տեղի ունեցավ քրիստոնեության ներմուծումով:

Քանախ քաներ – սովորության իրավունք, աշխատանքի բաժանում, արգելք, սեռատարիքային խումբ, ամոթ, պատիվ:

РЕГУЛЯЦИЯ СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ СОГЛАСНО ОБЫЧАЯМ

АНДРАНИК ЖАМКОЧЯН

В целях мирного сосуществования и совместной деятельности общество формирует правовые нормы, которые исторически соответствуют типу общества и являются отражением межличностных и межгрупповых отношений.

Внутренняя структура общества, типы его внешних связей с иными обществами с течением времени подвергаются изменению, обуславливая изменение правовых норм этих взаимосвязей.

Правовые нормы имеют консервативный характер, поскольку они связаны с человеческими инстинктами. Инстинкт самосохранения и сохранения рода заставляет людей на протяжении определенного исторического отрезка сохранять нормы принятого поведения, поскольку их нарушение нарушает естественный ритм жизни. Правовые нормы сохраняются в виде обычаев, включая нормы наказаний, предусмотренных за их нарушение.

В данном исследовании представлены нормы права, бытовавшие среди армян до принятия церковных законов и в определенной мере сохранившиеся до наших дней.

Ключевые слова – обычай, право, правовые нормы, межличностные отношения, структура общества, сохранение рода.

FAMILY-RELATIONSHIPS ACCORDED WITH TRADITION

ANDRANIK JAMGOCHYAN

Social norms are shaped to provide peaceful coexistence of people. These norms have endured through centuries. Undergoing certain transformations with history and living conditions they have become sets of group conduct specified as customary rules. These rules resulting from instinct have always existed in order to preserve a community or a people. They organize human societies, are related to matters of defense, reproduction, food, family and geographical territory. They are conservative and get sanctified with time in which case individuals are opposed to society, which has primacy over the individual. This article studies Armenian customary rules before the adoption of Christianity. They operate in part till today.

Within Armenians, kin norms are associated with family-tie principles, order of seniority, distribution of labor according to age groups and gender identity. The system of punishment, which includes public opprobrium, exile, or even murder still functions and is distributed according to the role the individual plays within his/her kinfolk. The prevention of breaking the unwritten law is achieved through notions of shame and honor, which often has to do with age or gender group relationships. Thus tabooing definite gender and age groups doing certain housework (for example forbidding women to slaughter animals, not allowing men to be present in the bakery while baking bread), and drawing of a dividing line between kinds of labor and places of presence for different gender identities and age groups (for example getting water home from far away water wells or springs was considered to be the duty of young girls or young women of the family) are automatically controlled matters of day-to-day household management.

Sometimes the customary rules seem to be very severe and unjust because of the precedence of the society over the individual. A change of this is possible by elevating the importance, significance and role of the individual. This took place with the adoption of Christianity.

Key words – customary rule, labor division, taboo, age-gender group, shame, honor.